

DE NEDERLANDSE REPUBLIEK IN BEELD

ILLUSTRATIES IN DE 'TEGENWOORDIGE STAAT
DER VEREENIGDE NEDERLANDEN', 'HET VERHEERLYKT
NEDERLAND' EN VERGELIJKBARE PUBLICATIES

EVERHARD KORTHALS ALTES

Tussen 1738 en 1803 verscheen de *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden*, een prestigieus seriewerk van maar liefst 23 delen, waarin een historisch-topografische beschrijving van de gehele Republiek wordt gegeven. De doopsgezinde Amsterdamse geschiedschrijver Jan Wagenaar (1709-1773) en zijn mede-auteurs documenteerden hierin op encyclopedische wijze alle op dat moment voorhanden zijnde kennis over de geschiedenis en geografie van stad en platteland en over de aard, de zeden en de bedrijvigheid van de bewoners. Ondanks het boeiende beeldmateriaal ontstond er al kort na de verschijning van de eerste delen vraag naar aanvullende afbeeldingen. Isaak Tirion (1705-1765), de eveneens doopsgezinde en in Amsterdam woonachtige uitgever van de *Tegenwoordige staat*, voorzag in die behoefte met de publicatie van *Het verheerlykt Nederland*, een negendelig seriewerk dat vrijwel alleen beeld en nauwelijks tekst bevat.¹ Hij hoopte naar eigen zeggen met deze publicaties te bereiken dat de eigenwaarde en liefde voor het vaderland onder de lezers zou worden vergroot.²

	TEGENWOORDIGE STAAT		VERHEERLIJKT NEDERLAND		SCHATKAMER	
	Absoluut	Relatief	Absoluut	Relatief	Absoluut	Relatief
Aantal afbeeldingen per provincie						
Holland	54	30%	266	32%	43	72%
Utrecht	27	15%	258	31%	13	22%
Gelderland	14	8%	121	15%	2	3%
Zeeland	33	18%	104	13%	0	0%
Generaliteitslanden	11	6%	77	9%	0	0%
Overijssel	10	6%	0	0%	0	0%
Friesland	17	10%	0	0%	0	0%
Groningen	9	5%	0	0%	1	2%
Drenthe	3	2%	0	0%	1	2%
TOTAAL	178	100%	826	100%	60	100%
Onderwerpen van de afbeeldingen						
Kaarten/stadsplattegronden	71	36%	0	0%	0	0%
Steden (stadsprofiel of gezicht)	31	16%	35	4%	0	0%
Dorpen (dorpsgezicht)	10	5%	156	19%	0	0%
Kerken	27	14%	98	12%	1	2%
Stadhuizen	22	11%	18	2%	4	6%
markten/pleinen	14	7%	15	2%	0	0%
Stadspoorten, wallen, torens en singels	4	2%	91	11%	0	0%
Kastelen en huizen	10	5%	291	35%	52	81%
Overig	9	4%	122	15%	7	11%
TOTAAL	198	100%	826	100%	64	100%
Datering van de afgebeelde gebouwen						
Romeinse oudheid	0	0%	0	0%	2	3%
Middeleeuwen	46	74%	483	88%	58	97%
Zeventiende en achttiende eeuw	16	26%	67	12%	0	0%
TOTAAL	62	100%	550	100%	60	100%

1. Getalsmatige vergelijking van de thematiek van afbeeldingen in de *Tegenwoordige Staat*, *Het Verheerlykt Nederland*, de *Schatkamer der Nederlandsche Oudheden*, de *Oudheden en gestichten van Nederland* en het *Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche Outheden*

In de tot nu toe verschenen literatuur over deze twee belangrijke seriewerken ligt de nadruk op de totstandkoming van de publicaties, en dan met name op de voorbereidende tekeningen die de illustratoren tijdens hun reizen door het land maakten.³ Kwantitatief onderzoek naar de thematiek van de afbeeldingen in deze seriewerken is nog nauwelijks verricht en een aantal andere basale maar cruciale vragen is tot nu toe evenmin op systematische wijze onderzocht. Welke provincies beeldden de kunstenaars het meest frequent af? Hadden zij meer aandacht voor de steden of voor het platteland? Welke gebouwen verbeeldden zij? En uit welke tijd dateren de afgebeelde gebouwen?

Door deze vragen te beantwoorden en daarnaast een

vergelijking te maken met drie andere achttiende-eeuwse projecten, probeer ik te achterhalen wat men in die tijd de moeite waard vond om te verbeelden en waarom. Ten slotte doe ik verkennend onderzoek naar de vraag in hoeverre illustraties in achttiende-eeuwse seriewerken overeenkwamen of juist afweken van die in oudere historisch-topografische publicaties. Een vraag die hiermee samenhangt is of de illustratoren zich baseerden op eigen observatie, op oudere afbeeldingen, of op beide.

TEGENWOORDIGE STAAT

Aanvankelijk verliep het ambitieuze project van de *Tegenwoordige staat* heel vlot, maar nadat Jan Wagenaar

OUDHEDEN EN GESTICHTEN		KABINET	
Absoluut	Relatief	Absoluut	Relatief
23	47%	195	68%
4	8%	68	24%
0	0%	23	8%
19	39%	0	0%
0	0%	2	1%
2	4%	0	0%
0	0%	0	0%
1	2%	0	0%
0	0%	0	0%
49	100%	288	100%
5	11%	0	0%
7	14%	22	8%
1	2%	59	20%
19	39%	31	11%
0	0%	2	1%
0	0%	0	0%
0	0%	46	16%
1	2%	80	28%
16	33%	48	16%
49	100%	288	100%
3	10%	0	0%
29	90%	224	98%
0	0%	5	2%
32	100%	229	100%

zich in 1744 als auteur had teruggetrokken, liep het steeds meer vertraging op. Tirion wist Wagenaar uiteindelijk over te halen opnieuw bijdragen te leveren, maar toen de uitgever in 1765 overleed, was het project nog lang niet af. De laatste delen kwamen met steeds langere tussenpozen tot stand.⁴

Het eerste deel van de serie is een inleiding over de Noordelijke Nederlanden in hun geheel. Het tweede behandelt de Generaliteitslanden, het derde Gelderland, het vierde tot en met het achtste Holland. Dan volgen Zeeland en Utrecht met elk twee delen. Vanaf 1785 verschenen ten slotte de beschrijvingen van de noordelijke provincies Friesland, Overijssel, Groningen en Drenthe. In totaal komen er in de verschillende

delen 178 afbeeldingen voor van de hand van een grote hoeveelheid kunstenaars. De belangrijkste zijn Jan Caspar Philips, Cornelis Pronk, Jan de Beijer, Abraham de Haen en Hendrik Spilman.

Het best geïllustreerd zijn de steden in de westelijke provincies Holland, Zeeland en Utrecht, traditioneel het economische, politieke en culturele centrum van de Republiek. De meer perifere provincies zijn aanmerkelijk minder goed geïllustreerd (afb. 1). Opvallend is het grote aantal stadsplattegronden en kaarten, stadsprofielen en -gezichten en het vrij kleine aantal dorpsgezichten. De stad kreeg duidelijk meer aandacht dan het platteland. De meest verbeelde gebouwtypen zijn kerken en stadhuizen. Stadswallen, stadstorens, stadspoorten, kastelen en woonhuizen in of buiten de stad worden daarentegen relatief weinig verbeeld.⁵ Van de afgebeelde gebouwen is een opmerkelijk groot aantal, ongeveer driekwart, middeleeuws, terwijl slechts een kwart in de zeventiende of achttiende eeuw is gebouwd.⁶ Onder de 'moderne' gebouwen zijn bijvoorbeeld het stadhuis van Vlissingen (1594), het stadhuis van Amsterdam (1648-1665) en de beurs in Rotterdam (1720-1736).

Meestal baseerden de illustratoren zich op eigen observatie, maar soms moeten ze ook gebruik hebben gemaakt van oudere afbeeldingen. De prent van Jan Caspar Philips naar ontwerp van Cornelis Pronk van de *Gezicht op de Grote Markt en het stadhuis in Haarlem* vertoont bijvoorbeeld sterke gelijkenis met zeventiende-eeuwse afbeeldingen van onder anderen Pieter Saenredam en Gerrit Berckheyde (afb. 2a-c).⁷ Het standpunt van de kunstenaars is vrijwel identiek. Wel heeft Pronk de vroeg-achttiende-eeuwse staat van de gebouwen weergegeven en niet de zeventiende-eeuwse situatie.⁸ In het geval van het *Gezicht op Delft*, eveneens van de hand van Jan Caspar Philips naar een ontwerp van Cornelis Pronk (afb. 3a), is het tegenwoordig wereldberoemde *Gezicht op Delft* van Johannes Vermeer uit omstreeks 1660/61 hoogstwaarschijnlijk als voorbeeld gebruikt (afb. 3b). Het water van de Schie en de Schiedamse en Rotterdamse poort zijn in beide werken op soortgelijke wijze in beeld gebracht. Toch zijn er ook belangrijke verschillen. Pronk gaf de actuele staat van de poorten weer en niet de situatie van 1660. Ook ontbreekt bij hem de oever op de voorgrond, omdat zijn standpunt iets dichterbij de stad lag. Hij moet vanuit een bootje naar de stad hebben gekeken. Door dit gewijzigde gezichtspunt valt de toren van de Nieuwe Kerk nauwelijks op, terwijl die bij Vermeer zo'n prominente plaats in de compositie inneemt, een effect dat Vermeer nog eens versterkte door middel van het zonlicht dat op de toren schijnt, terwijl de poorten op de voorgrond in de schaduw liggen. Vermeers *Gezicht op Delft* bezat in 1742 beslist nog niet de faam die het schilderij nu bezit. Integendeel, het heeft gedurende vrijwel de gehele achttiende eeuw een nogal verborgen bestaan geleid. Niet te achterhalen is bijvoorbeeld wie de eige-

2a Jan Caspar Philips naar ontwerp van Cornelis Pronk, *Gezicht op de Grote Markt en het stadhuis in Haarlem, in de Tegenwoordige staat*

2b Jan van de Velde II naar Pieter Saenredam, *Gezicht op de Grote Markt en het stadhuis in Haarlem*, 1628 (Rijksmuseum Amsterdam).

2c Gerrit Berckheyde, *Gezicht op de Grote Markt en het stadhuis in Haarlem*, 1671 (Frans Hals Museum).

naar was bij wie Pronk het kan hebben gezien. Vermeers schilderkunst genoot in de achttiende eeuw sowieso weinig bekendheid, waarschijnlijk vooral vanwege het feit dat hij maar een geringe hoeveelheid schilderijen had gemaakt. Pas in de negentiende eeuw groeide de Delftse schilder uit tot een van beroemdste meesters van de Gouden Eeuw.⁹

Toch is Pronk niet de enige achttiende-eeuwse kunstenaar die Vermeers *Gezicht op Delft* als uitgangspunt voor eigen werk lijkt te hebben gekozen. Onder anderen Abraham Rademaker en Abraham de Haen maakten verscheidene tekeningen van hetzelfde onderwerp, waarbij naast opvallende overeenkomsten opnieuw ook significante verschillen zijn waar te nemen.¹⁰ Niet duidelijk is of het achttiende-eeuwse publiek zich wel realiseerde dat de Delftse stadsgezichten van Pronk, Rademaker en De Haen zo sterk leken op het werk van hun zeventiende-eeuwse voorganger.

HET VERHEERLYKT NEDERLAND

In 1745 verscheen bij de uitgever Isaac Tirion het eerste deel van *Het verheerlykt Nederland of kabinet van hendaagsche gezichten*. Uit de tekst van de titelpagina en de inleiding wordt duidelijk wat de doelstellingen van de publicatie waren. De grote hoeveelheid afbeeldingen van steden, dorpen en kastelen in *Het verheerlykt Nederland* kon dienen als aanvulling van het beeldmateriaal in de *Tegenwoordige staat*. De keuze van afbeeldingen werd dan ook bepaald door de tekst van de eerdere publicatie. De tekst in *Het verheerlykt Nederland* werd tot een minimum beperkt. Om zo volledig mogelijk beeldmateriaal te kunnen opnemen, liet Tirion bovendien de illustraties uit Abraham Rademakers *Kabinet van Nederlandsche outheden en gezichten* uit 1725 opnieuw drukken. Die kon men vervolgens samen met de illustraties van *Het verheerlykt Nederland* toevoegen aan de *Tegenwoordige staat*. Het aantal kopers van de *Tegenwoordige staat* zal echter niet erg groot zijn geweest. Tirion voelde waarschijnlijk aan dat er voldoende vraag was naar afbeeldingen van steden, dorpen en kastelen zonder uitgebreide verklarende tekst.¹¹ Het aantal verzamelaars dat destijds historisch-topografisch beeldmateriaal in een atlas bijeenbracht, was namelijk bijzonder groot.¹²

Op de graveur Jan Caspar Philips na was het team illustratoren identiek met dat van de eerdere publicatie. Van de in totaal 826 afbeeldingen had ongeveer twee derde betrekking op de provincies Holland en Utrecht. Gelderland, Zeeland en Generaliteitslanden kregen aanzienlijk minder aandacht. Illustraties van Overijssel, Friesland, Groningen en Drenthe ontbreken zelfs geheel, omdat men door het overlijden van de uitgever Tirion in 1765 aan de publicatie van deze delen niet meer toekwam. Waarschijnlijk was het diens weduwe die na de dood van haar man besloot de delen over Utrecht uit te breiden met nogal heterogeen beeldmateriaal. Zo kan het grote aantal illustraties van die pro-

vincie worden verklaard.¹³ Minder goed verklaarbaar is waarom afbeeldingen van grote Hollandse plaatsen als Amsterdam, Haarlem en Den Haag ontbreken. In het geval van Amsterdam en Haarlem kon dit hiaat enigszins worden ondervangen door Rademakers illustraties toe te voegen. Dat Tirion geen Haagse stadsgezichten publiceerde, had mogelijk te maken met zijn plan een afzonderlijke publicatie aan Den Haag te wijden, maar daarvan kwam niets terecht.¹⁴

In tegenstelling tot de *Tegenwoordige staat* komen in *Het verheerlykt Nederland* geen kaarten of stadsplattegronden voor (afb. 1). Stadsprofielen of -gezichten zijn er wel, maar veel geringer in aantal dan de dorpsgezichten. De geringe aandacht voor het platteland in de *Tegenwoordige staat* lijkt in *Het verheerlykt Nederland* enigszins te worden gecompenseerd. Illustraties van kerken en stadspoorten, wallen, torens of singels zijn betrekkelijk talrijk, maar vooral het enorme aantal kastelen buiten de stad valt op. Nog pregnanter dan in de *Tegenwoordige staat* is de nadruk op gebouwen uit de Middeleeuwen, terwijl monumenten uit de zeventiende of achttiende eeuw ondervertegenwoordigd lijken te zijn (afb. 4a-d).

De kunstenaars baseerden zich vrijwel altijd op eigen observatie, maar zullen soms ook gebruik hebben gemaakt van oudere afbeeldingen. Een voorbeeld daarvan is het *Gezicht op Rhenen vanaf de Galgenberg* van Hendrik Spilman naar ontwerp van Jan de Beijer uit 1750, waarvan motief en compositie een zekere gelijkenis vertonen met die van schilderijen van Hercules Seghers als het *Landschap met een stad aan een rivier* uit omstreeks 1620/30 of het *Gezicht op Rhenen* uit omstreeks 1625/30 (afb. 5a-c).¹⁵ Bij deze schilderijen moet men zich realiseren dat een groot deel van de lucht later is toegevoegd om ze aan de veranderde smaak aan te passen. Opvallend is dat De Beijer lijkt terug te grijpen op het voor Seghers en zijn generatie kenmerkende horizontale formaat.

VERGELIJKBARE PROJECTEN IN DE VROEGE ACHTTIENDE EEUW

Eerder in de achttiende eeuw waren er drie publicaties verschenen die zich goed lenen om met de *Tegenwoordige staat* en *Het verheerlykt Nederland* te worden vergeleken: de *Schatkamer der Nederlandsche oudheden* van Ludolf Smids (1711), de *Oudheden en gestichten van Nederland* van Hugo Franciscus van Heussen (1715-1725) en het *Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche outheden* van Mattheus Brouërius van Nidek en Isaac Le Long (1727-1733).¹⁶ Overeenkomstig zijn de encyclopedische wijze van documenteren en de ambitie om de gehele Republiek te behandelen. Door hun antiquarische benadering verschillen de drie publicaties echter enigszins van historisch-topografische projecten, die in beginsel evenveel aandacht voor de eigentijdse situatie van het land en zijn bewoners hadden als voor zijn geschiedenis en oudheden. Uit het kwantitatieve onder-

3a Jan Caspar Philips naar ontwerp van Cornelis Pronk, *Gezicht op Delft*, 1742, in de *Tegenwoordige staat*

zoek blijkt evenwel dat die ietwat andere benadering tot betrekkelijk geringe verschillen in de keuze van illustraties leidde (afb. 1). Ik zal de drie publicaties nu in chronologische volgorde de revue laten passeren.

Het titelblad van het boek van de Amsterdamse arts en amateur-oudheidkundige Ludolf Smids vermeldt dat het om een 'woordenboek' gaat: een encyclopedie in alfabetische volgorde, waarin de Nederlandse steden, dorpen, kastelen, sloten, herenhuizen, oude volkeren, rivieren, 'vermaarde lieden in staat en oorlog', oudheden en gewoontes worden behandeld. De zestig illustraties waren grotendeels ontworpen door de zeventiende-eeuwse kunstenaar Roelant Roghman.

Slechts een klein deel van de afbeeldingen was eigentijds, van de hand van Jacobus Schijnvoet.

Nog veel duidelijker dan in de *Tegenwoordige staat* en *Het verheerlykt Nederland* ligt de nadruk van de afbeeldingen in de *Schatkamer* op de provincies Holland en Utrecht (afb. 1). De overige provincies komen er bekaaid van af. Kaarten of stadsplattegronden komen niet voor in deze publicatie en ook stads- of dorpsgezichten ontbreken. In vergelijking met andere serie werken gaat er uitzonderlijk veel aandacht uit naar kastelen en onder de afgebeelde kastelen, (voormalige) abdijen en kloosters bevindt zich een groot aantal ruïnes. Alle afgebeelde gebouwen stammen uit de

3b Johannes Vermeer, *Gezicht op Delft*, ca. 1660-1661 (Mauritshuis)

Middeleeuwen, op twee monumenten uit de Romeinse Oudheid en de Prehistorie na: de Brittenburg bij Katwijk en een Drents hunebed.¹⁷

De publicatie van Hugo Franciscus van Heussen, die door Hendrik van Rijn uit het Latijn werd vertaald en aangevuld, is anders van aard dan het boek van Smids.¹⁸ In de eerste drie delen, getiteld *Batavia Sacra, of kerkelyke historie en oudheden van Batavia: behelzende de levens van onze eerste geloofsverkondigers; mitsgaders van de Utrechtsche bisschoppen* (1715-1716) zet Van Heussen, priester en geschiedschrijver, de geschiedenis van het katholieke geloof in Nederland uiteen. In de overige veertien delen worden de belangrijk-

ste kerken, kloosters en andere geestelijke gebouwen in de Republiek behandeld. De titelpagina's van de twee delen over de provincie Zeeland wijken af van die van de overige delen, omdat specifiek melding wordt gemaakt van de beschrijving van de 'oudheden, opkomsten, en benaamingen van de eylanden onder Zeeland behorende, en van de Steden en Dorpen, in die eylanden gelegen'.

Van Heussen behandelt achtereenvolgens de streken of provincies Utrecht, Rijnland, Zuid-Holland en Schieland, Delft, Delftland en Den Haag, Kennemerland, Amstelland, Noord-Holland en West-Friesland, Zeeland, Friesland, Groningen en Overijssel. In het ge-

4c-d Hendrik Spilman naar ontwerp van de monogrammist JBD, *Twee gezichten op de stad Zutphen*, 1744, in *Het verheerlykt Nederland*

5a Hendrik Spilman naar ontwerp van Jan de Beijer, *Gezicht op Rhenen vanaf de Galgenberg*, 1750, in *Het Verheerlijkt Nederland*

5b Hercules Seghers, *Landschap met een stad aan een rivier*, ca. 1620/30 (Staatliche Museen, Gemäldegalerie Berlin)

5c Hercules Seghers, *Gezicht op Rhenen*, ca. 1625/1630 (Staatliche Museen, Gemäldegalerie Berlin)

hele boek staan in totaal 49 afbeeldingen, waarvan Holland en Zeeland de hoofdmoot vormen (afb. 1). Er zijn zowel kaarten, stadsplattegronden als stadsprofielen of -gezichten te vinden, maar slechts een enkel dorpsgezicht. Logischerwijs toont een groot aantal afbeeldingen kerken, kloosters en abdijen. Illustraties van stadhuizen, markten, pleinen, stadspoorten, wallen of torens ontbreken daarentegen.

Bij de stadsplattegronden zijn zowel kaarten te vinden die de actuele toestand van de stad tonen, als kaarten die een eerdere fase van ontwikkeling laten zien. Zo is een plattegrond van Middelburg van omstreeks het jaar 1400 opgenomen. Opnieuw stammen vrijwel alle afgebeelde gebouwen uit de Middeleeuwen. Uitzonderlijk zijn de drie verbeeldingen van monumenten uit de Romeinse Oudheid: de Nehellenia-altaren in Zeeland uit de tweede-derde eeuw na Christus.¹⁹ Architectuur uit de zeventiende of achttiende eeuw ontbreekt bij Van Heussen.

Als laatste vroeg-achttiende-eeuws seriewerk komt het zesdelige *Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche outheden* uit 1727-1733 aan de orde. Iets eerder, in 1725, was het tweedelige *Kabinet van Nederlandsche outheden en gezichten* verschenen, waarin exact dezelfde afbeeldingen te vinden waren. Het grote verschil tussen de twee publicaties zit in de tekstuele uitbreiding van de hand van de oudheidkundige Mattheus Brouërius van Nidek, die daarbij samenwerkte met Isaac Le Long. Alle afbeeldingen waren van de hand van Abraham Rademaker.²⁰

Evenals in de *Schatkamer* kregen Holland en Utrecht in het *Kabinet* verreweg de grootste hoeveelheid afbeeldingen en waren de overige provincies zwaar ondervertegenwoordigd (afb. 1). Kaarten of stadsplattegronden komen in deze publicatie niet voor. Net als in *Het verheerlykt Nederland* is een opvallend groot aantal dorpsgezichten opgenomen, terwijl het aantal stadsprofielen of -gezichten vrij klein is. Een andere overeenkomst is de grote hoeveelheid afgebeelde kastelen. Daarnaast komen er betrekkelijk veel afbeeldingen van kerken en stadspoorten voor. Net als in de eerder behandelde publicaties stammen vrijwel alle afgebeelde gebouwen uit de Middeleeuwen. Slechts vijf gebouwen waren van betrekkelijk recente datum. Monumenten uit de Oudheid ontbreken bij Rademaker.

Rademaker baseerde zijn ontwerpen regelmatig op zeventiende-eeuwse voorbeelden. Soms kon hij ook niet anders, omdat hij niet de actuele maar de vroegere staat van een gebouw wilde weergeven. Een voorbeeld is het prentje van *De Dam met het oude stadhuis in Amsterdam*, dat sterke gelijkenissen vertoont met een schilderij van Jan Abrahamsz. Beerstraten (afb. 6a en 7a).²¹ Hierop is de toestand van de Dam tussen 1615 en 1640 weergegeven, dat wil zeggen kort voor de bouw van het nieuwe stadhuis. Toch is de prent van Rademaker geen exacte kopie van het schilderij. Allereerst valt op dat de sneeuw ontbreekt en de menselijke figuren

verschillen. Ook is Rademakers standpunt iets verder van het stadhuis vandaan, waardoor de lengte van de daken sterker wordt benadrukt.

Een ander voorbeeld is *Gezicht op de Binnen-Amstel met het Rondeel en de Doelentoren in Amsterdam* (afb. 6b). Dit gebouw, een onderdeel van de voormalige vestingwerken, werd in 1630-1631 gesloopt. Rademaker moest zich dus baseren op vroeg-zeventiende-eeuwse voorbeelden, waarschijnlijk een schilderij of een tekening van een onbekende kunstenaar, mogelijk Hendrick Cornelisz. Vroom (afb. 7b).²²

Bij het maken voor het ontwerp van zijn prentje van *de Kleine Houtpoort in Haarlem* naar de situatie in 1619 baseerde Rademaker zich mogelijk op een tekening van Vincent Laurens van der Vinne (afb. 6c en 7c), maar soortgelijke composities, onder anderen van Gerrit Berckheyde, kunnen ook invloed hebben gehad.²³

VERKENNEND ONDERZOEK NAAR DE TRADITIE

De Tegenwoordige staat en Het verheerlykt Nederland zijn typische producten van de achttiende eeuw. Het zijn ambitieuze werken, die getuigen van een tot dan toe ongekende drang de gehele Republiek zo volledig mogelijk te beschrijven en te illustreren. Tegelijkertijd kunnen deze publicaties in een lange traditie worden geplaatst van geïllustreerde historisch-topografische publicaties, die vanaf de zestiende eeuw in groten getale in de Nederlanden verschenen. In het nu volgende wordt deze traditie op chronologische wijze verkend.

Een heel vroege en bijzonder invloedrijke historisch-topografische publicatie was de beschrijving van de Nederlanden van de in Antwerpen woonachtige Florentijn Lodovico Guicciardini uit 1567.²⁴ Hierin speelt Antwerpen de hoofdrol. De stad wordt in beeld gebracht door middel van drie illustraties die nauw bij de tekst aansluiten. Te zien zijn een stadsplattegrond, een gezicht op de Onze-Lieve-Vrouwe-kathedraal en een afbeelding van het zojuist voltooide, monumentale stadhuis. Dat wil zeggen: het belangrijkste religieuze en het belangrijkste profane openbare gebouw van de stad.

De Noordelijke Nederlanden beschreef Guicciardini slechts beknopt en illustraties liet hij daarbij zelfs geheel achterwege. Toen in 1612 de eerste Nederlandse vertaling van zijn boek verscheen, werd besloten een aanzienlijk grotere hoeveelheid afbeeldingen op te nemen.²⁵ Naast een grote hoeveelheid plattegronden van Noord-Nederlandse steden komen er onder andere afbeeldingen van gebouwen in Amsterdam in voor, zoals de Oude en Nieuwe Kerk, het stadhuis met de Waag op de Dam en de zojuist voltooide Koopmansbeurs van Hendrick de Keyser.

In het aan de land- of streekbeschrijving verwante genre van de stedenatlas ligt de nadruk niet op de tekst, maar op het beeld. Een vroeg voorbeeld is het zesdelige *Civitates Orbis Terrarum* van Georg Braun en Frans Hogenberg uit 1572-1617.²⁶ Hierin komen zowel

kaarten als stadsprofielen van talloze Nederlandse steden voor, verspreid over geheel het land.

De eerste beschrijving van één enkele stad in de Noordelijke Nederlanden is die van Johannes Isacius Pontanus, de *Historische beschrijvinghe der seer wijt beroemde coop-stadt Amsterdam*.²⁷ In 1611 publiceerde hij die tekst in het Latijn, maar drie jaar later verscheen een Nederlandse vertaling. In deze stadsbeschrijving wordt topografie opnieuw met geschiedenis gecombineerd. Bijzonder interessant zijn de twee stadsplattegronden, die evenals de tekst aan beide aspecten aandacht geven, maar ook aan de actualiteit. Ze tonen de laatmiddeleeuwse plattegrond in combinatie met een Amsterdams stadsprofiel vanaf het IJ en een uiterst actueel uitbreidingsplan van de stad.²⁸ Daarnaast zijn illustraties te vinden van een aantal belangrijke gebouwen, zoals de Waag op de Dam, het Weeshuis, het Oudemannenhuis, het Rasphuis en de gloednieuwe Beurs.

Na Amsterdam volgden andere Noord-Nederlandse steden als Leiden en Haarlem met soortgelijke publicaties. Samuel Ampzings *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem in Holland* uit 1628 wijkt echter iets af, omdat hierin het genre van de stadsbeschrijving wordt gecombineerd met dat van het stedendicht en stedenlof.²⁹ Typisch voor het laatste genre is de grote aandacht voor de deugdzzaamheid van de burgers van de stad. Ook in deze publicatie spelen afbeeldingen een belangrijke rol. Er zijn opnieuw stadsplattegronden en -profielen te vinden en ook de belangrijkste religieuze en profane gebouwen en plekken worden afgebeeld, zoals de Grote Kerk en het stadhuis met de Grote Markt. De prent van de Grote Markt en het stadhuis van Jan van de Velde II naar Pieter Saenredam toont een vrijwel identiek standpunt als latere schilderijen van Saenredam en Gerrit Berckheyde en het ontwerp van Cornelis Pronk (afb. 2a-c). Typisch voor Haarlem is dat de ruïnes in het groene ommeland van de stad, zoals die van Brederode en het Huis ter Kleef, veel aandacht in deze publicatie kregen, zowel in tekst als beeld.³⁰ Vervolgens verschenen er in de loop van de zeventiende eeuw ook in andere Hollandse steden als Dordrecht, Delft en Rotterdam omvangrijke stadsbeschrijvingen.³¹ In de jaren 1660-1670 ontstond een ware hausse aan Amsterdamse stadsbeschrijvingen, die in verband gebracht kan worden met de voltooiing van de vierde uitleg van Amsterdam.³²

Het type gebouwen op illustraties in stadsbeschrijvingen werd na verloop van tijd meer divers. Naast de belangrijkste religieuze en wereldlijke gebouwen van de stad als de (hoofd)kerken en het stadhuis, werden steeds vaker marktplaatsen, liefdadigheidsinstellingen, bolwerken, poorten, singels, buitenplaatsen en kastelen in de omgeving afgebeeld.

Opmerkelijk is dat er in de achttiende eeuw talloze nieuwe stadsbeschrijvingen bijkwamen, veel meer zelfs dan er in de zeventiende eeuw waren verschenen,

ondanks de economische stagnatie of achteruitgang van de meeste steden. Een groot deel van deze beschrijvingen behandelt niet een stad in Holland, het centrum van de Republiek, maar in de periferie.³³ De nadruk in veel publicaties op de vroegere welvaart en macht kan verklaard worden vanuit het besef dat de werkelijke bloei over zijn hoogtepunt heen was. Armoede en verval speelden in de verbeelding van de achttiende-eeuwse stad geen rol. De stadsbeschrijvingen weerspiegelden vooral het gewenste beeld van de clientèle uit de stedelijke elite en burgerij.³⁴

Om te achterhalen wat voor soort afbeeldingen er in achttiende-eeuwse stadsbeschrijvingen voorkomen, is verder onderzoek nodig. Hier kan slechts één (willekeurig) voorbeeld worden uitgelicht: de *Beschryving der stad en lande van Breda* van Thomas Ernst van Goor uit 1744.³⁵ Hierin treffen we stadsplattegronden en -profielen aan die niet alleen een actuele toestand weergeven, maar ook die uit het verleden. Zo kunnen de groei en veranderingen in beeld worden gebracht. Daarnaast zijn er afbeeldingen van de belangrijkste religieuze en profane gebouwen in opgenomen, zoals de Grote Kerk en het Kasteel.³⁶ Duidelijk is dat de keuze van afbeeldingen in deze stadsbeschrijving niet afwijkt van die in zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen.

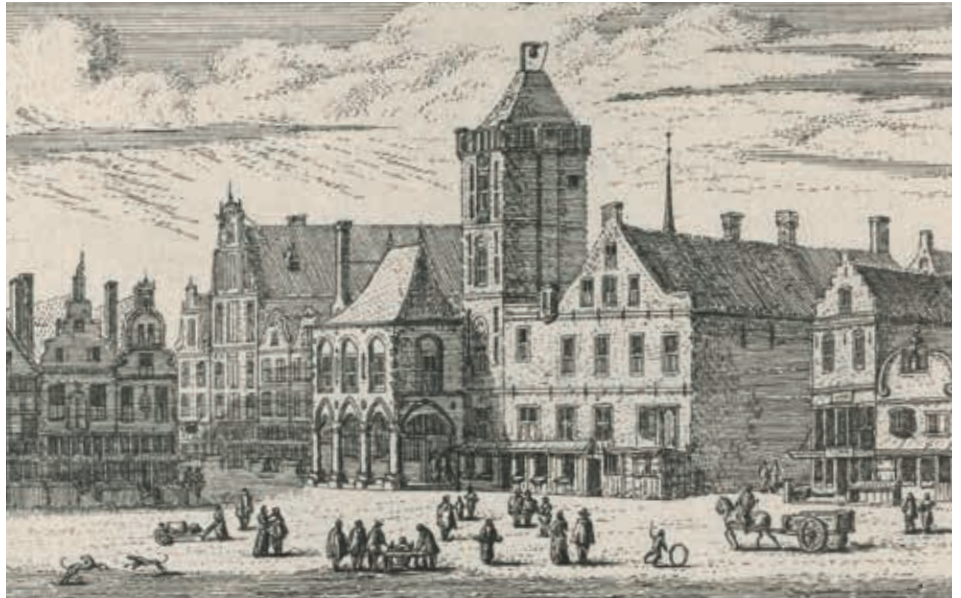
CONCLUDERENDE OPMERKINGEN

Centraal in deze bijdrage staat het kwantitatieve onderzoek naar de thematiek van afbeeldingen in de *Tegenwoordige staat* en *Het verheerlykt Nederland* en drie vergelijkbare achttiende-eeuwse publicaties van de hand van respectievelijk Smids, Van Heussen en Brouërius van Nidek en Le Long (afb. 1). Geprobeerd is om een gefundeerd antwoord te geven op de vraag welke provincies het meest frequent werden afgebeeld, of er meer aandacht voor de steden of voor het platteland was, welke gebouwen werden verbeeld en uit welke tijd de afgebeelde gebouwen stammen.

Vastgesteld kan worden dat van alle provincies Holland, het economische, politieke en culturele centrum van de Republiek, steevast de meeste aandacht kreeg. De belangstelling voor het platteland en de periferie nam echter wel steeds meer toe, zeker in vergelijking met de zeventiende eeuw. Met name in het *Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche outheden* en in *Het verheerlykt Nederland* komen relatief veel dorpsgezichten voor.³⁷

De *Tegenwoordige staat* en *Het verheerlykt Nederland* kunnen in een lange traditie van geïllustreerde historisch-topografische publicaties worden geplaatst. In de oudste voorbeelden, zoals de beschrijving van de Nederlanden door Guicciardini, waren alleen afbeeldingen van de belangrijkste religieuze en wereldlijke openbare gebouwen van de stad geplaatst, zoals de hoofdkerken en het stadhuis, maar in de loop van de zeventiende eeuw werd het type gebouwen of gebieden

6a Abraham Rademaker, *De Dam met het oude stadhuis in Amsterdam*, 1725, in het Kabinet van Nederlandsche en Kleef-sche Outheden

6b Abraham Rademaker, *Gezicht op de Binnen-Amstel met het Rondeel en de Doelentoren in Amsterdam*, 1725, in het Kabinet van Nederlandsche en Kleef-sche outheden.

6c Abraham Rademaker, *Kleine Hout-poort in Haarlem*, 1725, in het Kabinet van Nederlandsche en Kleef-sche outheden.

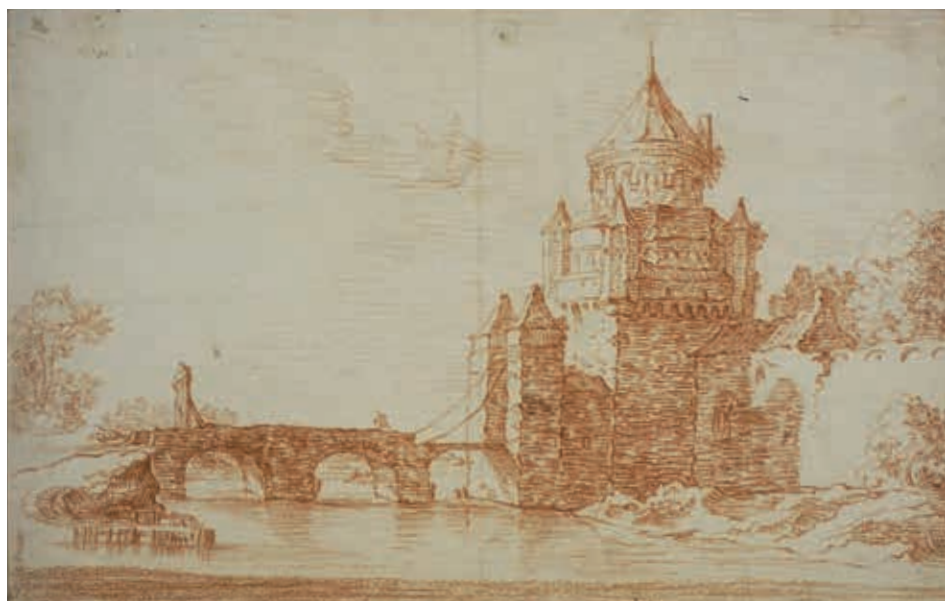

7a Jan Abrahamsz. Beerstraten,
*De Dam met het oude stadhuis in
Amsterdam*, ca. 1630-1650
(Amsterdam Museum)

7b Hendrick Cornelisz Vroom
(toegeschreven aan), *Gezicht op de
Binnen-Amstel met het Rondeel en de
Doelentoren in Amsterdam*, ca. 1615-1630
(Amsterdam Museum)

7c Vincent Laurens van der Vinne,
Kleine Houtpoort in Haarlem, ca. 1680
(Noord-Hollands Archief Haarlem)

dat werd geïllustreerd steeds verder uitgebreid. Die ontwikkeling zette door in de achttiende-eeuwse seriewerken als de *Tegenwoordige staat en Het verheerlykt Nederland*. Afbeeldingen van kerken en stadhuizen namen weliswaar nog steeds een belangrijke plaats in, maar daarnaast werden marktplaatsen, liefdadigheidsinstellingen, (voormalige) kloosters en abdijen, bolwerken, poorten, singels, buitenplaatsen en kastelen in de omgeving van de stad frequent geïllustreerd. Huizen van particulieren in de stad kregen daarentegen nauwelijks aandacht. Deze keuze van illustraties sloot overigens goed aan bij de tekstuele hoofdaccenten.

De naar mijn mening meest verrassende uitkomst is dat het merendeel van de afgebeelde gebouwen in de *Tegenwoordige staat en Het verheerlykt Nederland* betrekkelijk oud was en uit de Middeleeuwen stamde, terwijl zeventiende- of achttiende-eeuwse gebouwen veel minder vaak voorkomen. De historisch-topografische seriewerken verschillen in dit opzicht weinig van de antiquarische publicaties van Smids, Van Heussen en Brouërius van Nidek en Le Long. De ouderdom van een gebouw moet een belangrijk criterium zijn geweest, zowel voor uitgevers als voor afnemers van historisch-topografische publicaties. Daaronder waren dan ook veel oudheidkundigen.

Het is de vraag in hoeverre ook de architectuurstijl een rol speelde. In zowel de zeventiende als de achttiende eeuw domineerde de classicistische bouwstijl in de Republiek en de gotiek werd over het algemeen oninteressant of zelfs afstotelijk gevonden. Toch bestond er ook, ondanks de veelgehoorde kritiek op de gotiek, een groep liefhebbers van middeleeuwse architectuur, die de oude, onregelmatige en vaak vervalLEN gebouwen 'schilderachtig' vond.³⁸ Hun voorkeur gaf mijns inziens een eerste aanzet tot de negentiende-eeuwse herwaardering van de gotische architectuurstijl in Nederland.

De illustratoren van achttiende-eeuwse seriewerken baseerden zich meestal op eigen observatie, opgedaan tijdens hun reizen door het land. Soms waren zij echter aangewezen op oud beeldmateriaal, bijvoorbeeld als men de vroegere staat van een inmiddels afgebroken of sterk gewijzigd gebouw wilde weergeven. Daarnaast waren er zeventiende-eeuwse stadgezichten die zo'n indruk moeten hebben gemaakt dat ze achttiende-eeuwse kunstenaars hebben beïnvloed in bijvoorbeeld het kiezen van een bepaald standpunt. De oude voorbeelden werden niet letterlijk gekopieerd, maar fungeerden als compositiemodel voor de weergave van de actuele situatie.

NOTEN

- Graag zou ik Paul Knolle en Reinout Rutte willen danken voor hun suggesties naar aanleiding van een eerdere versie van dit artikel.
[*Hedendaagse historie, of*] *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden*, 23 delen, Amsterdam 1738-1803 (in: *Hedendaagsche historie, of tegenwoordige staat van alle volken*, deel XI-XXXII); *Het verheerlykt Nederland of kabinet van hedendaagsche gezichten*, 9 delen, Amsterdam 1745-1774.
- Tegenwoordige Staat*, deel 1 (= deel XI) 1738, 'Voorreden'. Zie ook: E. Koolhaas-Grosfeld, 'Van de tuin naar de wildernis. Over de waardering voor de natuur en het landschap in Nederland in de achttiende eeuw', in: W. Loos, R.J. te Rijdt en M. van Heteren, *Langs velden en wegen. De verbeelding van het landschap in de achttiende en negentiende eeuw*, Amsterdam (Rijksmuseum) 1997, 57-58.
- Zie onder andere: G. de Wert, *Jan de Beijer. Tekeningen van Emmerik tot Roermond*, Venlo 1980; L.P. Kasteleyn, 'Korte handleiding bij het onderscheiden der tekeningen van Pronk en De Haen', in: H.W.M. van der Wyck en J. Enklaar-Lagendijk, *Overijsselse buitenplaatsen*, Alphen aan de Rijn 1983, 168-171; P.J. Klapwijk, 'De totstandkoming van *Het Verheerlijkt Nederland*', in: C. Schef-

fer (red.), *Achttiende-eeuwse kunst in de Nederlanden (Leids Kunsthistorisch Jaarboek 4 [1985])*, Delft 1987, 179-199; C.C.S. Wilmer (red.), *Jan de Beijer in Utrecht. Stadsgezichten van een bekende tekenaar uit de 18de eeuw*, Utrecht (Gemeentelijke Archiefdienst)/Alphen aan de Rijn 1987; H. Romers, *J. de Beijer. Achttiende-eeuwse gezichten van steden, dorpen en huizen*, 6 delen, Alphen aan de Rijn 1987-2000; L. Kasteleyn, "'Opdat de waarheid klaar in uwe tekening spele". De topografische tekenkunst in de Republiek gedurende het tweede kwart van de 18de eeuw en de theorieën van Newton (I)', *Delineavit et Sculpsit* nr. 6 (december 1991), 10-29; L. Kasteleyn, "'Opdat de waarheid klaar in uwe tekening spele". De topografische tekenkunst in de Republiek gedurende het tweede kwart van de 18de eeuw en de theorieën van Newton (II)', *Delineavit et Sculpsit* nr. 7 (december 1991), 16-35; L. Kasteleyn, 'Een Pronkende Haen. Nieuwe toeschrijvingen van zes schetsboekjes van Cornelis Pronk (1691-1759) en Abraham de Haen (1707-1748) in het Rijksprentenkabinet', *Bulletin van het Rijksmuseum* 44 (1996), 91-119; L. Kooijmans, E.A. de Jong en H.M. Brokken (red.), *Pronk met pen en penseel. Cornelis Pronk (1691-1759) tekent Noord-Holland*, Amsterdam 1997; A. Beenhakker,

'Cornelis Pronk en Abraham de Haen in Zeeland in 1729', *Zeeland* 9 (2000), 37-46; H.G. Scheltema, 'Heerde rond 1730. Andries Schoemaker en de tekeningen van Cornelis Pronk en Abraham de Haen', *Heerde Historisch* 108 (september 2003), 3-28; G. Scheltema, 'Gezigten van Den Haag. Enkele aspecten van een serie schetsen van Cornelis Pronk uit 1741-1742', *Delineavit et Sculpsit* 29 (2005), 13-41; L.M. Schoemaker, 'Cornelis Pronk en Abraham de Haen in Zuid-Holland. Sporen van een tekenreis, mei 1730', in: E. Buijsen e.a. (red.), *Kunst op papier in de achttiende eeuw/Art on Paper in the Eighteenth Century. Liber Amicorum aangeboden aan Charles Dumas ter gelegenheid van zijn 65ste verjaardag*, Zoetermeer 2014, 206-217.

- Klapwijk 1987 (noot 3), 191-192.
- Sommige afbeeldingen zijn in verschillende categorieën te plaatsen. Op een gezicht van een markt kan bijvoorbeeld ook een kerk of een raadhuis voorkomen. Afhankelijk van de nadruk die een gebouw krijgt, heb ik besloten de afbeelding in één of twee categorieën te plaatsen.
- Uiteraard is de grens tussen middeleeuwse en zeventiende- en achttiende-eeuwse gebouwen lang niet altijd scherp te trekken. Sommige gebouwen zijn bijvoorbeeld in de Middeleeuwen gebouwd

- en later gerenoveerd of uitgebreid. Als de middeleeuwse kenmerken van het gebouw in de afbeelding worden benadrukt, heb ik het ook zo gecategoriseerd.
- 7 G. Schwartz en M.J. Bok, *Pieter Saenredam. De schilder in zijn tijd*, Maarssen/Den Haag 1989, 42-43 en 57-59; C. Lawrence, *Gerrit Adriaensz. Berckheyde (1638-1698)*, Doornspijk 1991, 30-31, afb. 7; A. van Suchtelen en A. Wheelock e.a., *Hollandse stadsgezichten uit de Gouden Eeuw*, Den Haag (Mauritshuis)/Washington (National Gallery of Art)/Zwolle 2008, nr. 39, 166-169.
 - 8 Kooijmans, De Jong en Brokken 1997 (noot 3), 241.
 - 9 B.P.J. Broos en A.K. Wheelock jr., *Johannes Vermeer*, Den Haag (Mauritshuis)/Washington (National Gallery of Art)/Zwolle 1995; W. Liedtke, M.C. Plomp en A. Rüger, *Vermeer and the Delft School*, New York (Metropolitan Museum)/Londen (National Gallery) 2000.
 - 10 C.J. Kaldenbach, 'Gezichten op Delft in de 17e en 18e eeuw', in: I.V.T. Spaander en R. Leeuw, *De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1667 tot 1813*, Delft (Stedelijk Museum Het Prinsenhof) 1982, 132-135 en afb. 208-218; C.J. Kaldenbach, 'Abraham Rademaker (1676/77-1735). Nieuwe biografische gegevens en een verkenning van zijn getekende werk,' in: C. Scheffer (red.), *Achttiende-eeuwse kunst in de Nederlanden (Leids Kunst-historisch Jaarboek; 4 [1985])*, Delft 1987, 165-178; W. Beelaerts van Blokland en Ch. Dumas, *Kasteeltekeningen van Abraham Rademaker*, Zwolle 2006, 31-32.
 - 11 Klapwijk 1987 (noot 3), 182.
 - 12 Zie recent onder andere: B. Bakker, "'De Atlas van Amsterdam" en zijn encyclopedische wortels', *Amstelodamum. Maandblad voor de kennis van Amsterdam* 100-3/4 (2013), 99-133.
 - 13 Klapwijk 1987 (noot 3), 193-194.
 - 14 Scheltema 2005 (noot 3), 13-41, met name 17-18.
 - 15 J.G. van Gelder, 'Hercules Seghers erbij en eraf', *Oud Holland* 65 (1950), 216-226 en *Oud Holland* 68 (1953), 149-157; Romers 1987-2000 (noot 3), deel II (1994), nrs. 533-533a; L.M. Schoemaker, *Tegen de helling van de Heuvelrug. Rhenen in oude tekeningen 1600-1900*, Utrecht 2007, 88. Kasteleyn 1991 (noot 3) benadrukt dat de illustratoren van *Het verheerlykt Nederland* zich – in tegenstelling tot soortgelijke, eerdere publicaties – vrijwel altijd op eigen observatie hebben gebaseerd, maar hij onderzoekt niet of ze wellicht gebruik hebben gemaakt van oudere afbeeldingen om bijvoorbeeld hun standpunt te bepalen.
 - 16 L. Smids, *Schatkamer der Nederlandsche oudheden*, 1711; H.F. van Heussen, *Oudheden en gestichten van Nederland*, 18 delen, 1715-1725; M.B. van Nidek en I. Le Long, *Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche outheden*, 6 delen, 1727-1733. Zie voor deze publicaties onder andere: A. van der Woud, *De Bataafse hut. Denken over het oudste Nederland (1750-1850)*, Amsterdam/Antwerpen 1998, 21 en 24.
 - 17 Van der Woud 1998 (noot 16), 39 en 44-45; S. Langereis, 'Antiquitates. Voorvaderlijke oudheden', in: F. Grijzenhout (red.), *Erfgoed. Een geschiedenis van een begrip*, Amsterdam 2007, 57-83, met name 79-80; F. Grijzenhout, 'Vaderlandse oudheden', in: F. Grijzenhout (red.), *Erfgoed. Een geschiedenis van een begrip*, Amsterdam 2007, 109-132, met name 116-117.
 - 18 Grijzenhout 2007 (noot 17), 114.
 - 19 Voor eerdere beschrijvingen en verbeeldingen van deze altaren zie: Langereis 2007 (noot 17), 73-74.
 - 20 E.A. de Jong, 'Historisch landschap. Haarlem als hoofdstad van het Hollands Arcadië', in: K. Levy-van Halm (red.), *De trots van Haarlem*, Haarlem (Frans Hals Museum) 1995, 127-133; Beelaerts van Blokland en Dumas 2006 (noot 10), 27-29.
 - 21 A. Blankert, *Amsterdams Historisch Museum. Schilderijen daterend van voor 1800. Voorlopige catalogus*, Amsterdam 1975/1979, 35, nr. 39; R. Wattenmaker e.a., *Opkomst en bloei van het Noordnederlandse stadsgezicht in de 17de eeuw*, Amsterdam (Amsterdams Historisch Museum)/Toronto (Art Gallery of Ontario) 1977, 202-203, nr. 100; G. van der Most, *Beerstraaten. Kunstschilders uit de zeventiende eeuw*, Noorden 2002, 25; N. Middelkoop, *De oude meesters van de stad Amsterdam. Schilderijen tot 1800*, Amsterdam 2008, 201. Zie verder: L. van Oosterzee en B. Gerlagh, *Langs Amsterdamse grachten. Tekeningen van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap*, Varik 2012, 140-141, nr. 63 (een voorstudie, mogelijk van de hand van Abraham Rademaker).
 - 22 Blankert 1975-79 (noot 21), 357, nr. 494; Wattenmaker 1977 (noot 21), 122-123, nr. 36; B. Bakker, E. Fleurbaay en A.W. Gerlagh, *De verzameling Van Eeghen. Amsterdamse tekeningen 1600-1950*, Zwolle 1988, 61-62, nr. 6; Middelkoop 2008 (noot 21), 255.
 - 23 E. van den Berg, 'Haarlemse stadspoorten. Een serie tekeningen van Vincent Jansz van der Vinne (1736-1811)', in: H. Miedema, R.W. Scheller en P.J.J. van Thiel (red.), *Miscellanea I.Q. van Regteren Altena*, Amsterdam 1969, 162-163; M. Plomp, 'Sprokkelingen rond de Kleine Houtpoort te Haarlem', *Teylers Museum Magazijn* 15 (1987), 12-15; Lawrence 1991 (noot 7), 45 en afb. 38.
 - 24 Lodovico Guicciardini, *Descrittione di tutti i Paesi Bassi, altrimenti detti Germania inferiore*, 1567. Zie E. Verbaan, *De woonplaats van de faam. De grondslagen van de stadsbeschrijving in de zeventiende-eeuwse Republiek*, Hilversum 2011, 59-64.
 - 25 L. Guicciardini (vertaling van Cornelis Kilian en uitbreiding door Petrus Montanus), *Beschrijvinge van alle de Neder-Landen, anderssins ghenoomt Nederland-Duitslandt*, Amsterdam 1612.
 - 26 G. Braun en F. Hogenberg, *Civitates Orbis Terrarum*, 6 delen, 1572-1617. Zie voor de stedenatlas als genre: Verbaan 2011 (noot 24), 78-79.
 - 27 J.I. Pontanus, *Historische beschrijvinghe der seer wijt beroemde coop-stadt Amsterdam*, Amsterdam 1614. Zie voor de stadsbeschrijving als genre: E.O.G. Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen uit de zeventiende eeuw', *De zeventiende eeuw* 9 (1993), 97-116; E.O.G. Haitsma Mulier, 'De zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen van Amsterdam', *Amstelodamum Maandblad voor de kennis van Amsterdam* 85 (4) 1998, 106-115; E.O.G. Haitsma Mulier, 'Descriptions of towns in the seventeenth-century province of Holland', in: A. Wheelock en A. Seeff (red.), *The public and private in Dutch culture of the Golden Age*, Newark/Londen 2000, 24-32; Verbaan 2011 (noot 24), 10-18. Zie voor de illustraties in Pontanus: I.H. van Eeghen, 'Illustraties van de 17de-eeuwse beschrijvingen en plaatwerken van Amsterdam', *Jaarboek Amstelodamum* 66 (1974), 96-116, met name 97.
 - 28 J.E. Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam. Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw*, Bussum 2010, 45-47.
 - 29 S. Ampzing, *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem in Holland ... Mitsgaders Petri Scriverii Laure-kranz voor Laurens Koster*, Haarlem 1628. Zie: H. van Nierop, 'How to honor one's city. Samuel Ampzing's vision on the history of Haarlem', *Theoretische geschiedenis* 20 (1993), 268-282.
 - 30 H. Leeflang, 'Het aardse paradijs. Het Haarlemse landschap in de 16de- en 17de-eeuwse literatuur en beeldende kunst', in: K. Levy-van Halm (red.), *De trots van Haarlem*, Haarlem (Frans Hals Museum) 1995, 115-126; H. Leeflang, 'Dutch landscape: the urban view. Haarlem and its environs in literature and art, fifteenth-seventeenth century', in: R. Falkenburg e.a. (red.), *Natuur en landschap in de Nederlandse kunst 1500-1850 (Nederlands Kunst-historisch Jaarboek; 48 [1997])*, Zwolle 1998, 53-115.
 - 31 Verbaan 2011 (noot 24), 18-22.
 - 32 Van Eeghen 1974 (noot 27), 96-116; J. van der Zande, 'Amsterdamse stads-geschiedbeschrijving voor Wagenaar', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 17 (1985), 218-230; Haitsma Mulier 1998 (noot 27), 106-115.
 - 33 Verbaan 2011 (noot 24), 25. Zie verder: W. Nijhoff en F. van Hattum, *Bibliographie van Noord-Nederlandse plaatsbeschrijvingen tot het einde der 18de eeuw*, 's-Gravenhage 1953 (tweede editie) en de monografie op de website van het RKD: 'Stedentrots & stedenpracht: kunstenaarsvermeldingen in stadsbeschrijvingen van Noord-Nederlandse steden 1600-1850'.

- 34 G. Medema, *Achter de façade van de Hollandse stad. Het stedelijk bouwbedrijf in de achttiende eeuw*, Nijmegen 2011, 19.
- 35 Th.E. van Goor, *Beschrijving der stad en lande van Breda*, Den Haag 1744.
- 36 J. Grosfeld e.a., "... een thans niet meer bestaande schilderij". *Eerste verkenningen van het schilderij "Christus en de Samaritaanse vrouw bij de stad Breda"*, Breda (Breda's Museum) 2013.
- 37 Voor zeventiende-eeuwse beschrijvingen van zowel centrum als periferie in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden zie: R. Esser, *The politics of memory. The writings of partition in the seventeenth-century Low Countries*, Leiden/Boston 2012.
- 38 E. de Jongh, "'t Gotsche krulligh mall." De houding tegenover de gotiek in het zeventiende-eeuwse Holland', in: C.A.H. Broos e.a. (red.) *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 24 (1973), 85-145; P. Knolle, 'Het begrip "Gotisch" in de 18de-eeuwse Nederlandse kunsttheorie', *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 16 (1984), 17-38; Van der Woud 1998 (noot 16), 139-153;
- B. Bakker, 'Schilderachtig. Discussies over term en begrip in de zeventiende eeuw', in: C. van Eck, J. van den Eynde en W. van Leeuwen (red.), *Het schilderachtige. Studies over het schilderachtige in de Nederlandse kunsttheorie en architectuur 1650-1900*. Amsterdam 1994, 11-24; B. Bakker, 'Schilderachtig. Discussions of a seventeenth-century term and concept', *Simiolus* 23 (1995), 147-162; E. Korthals Altes, 'Zeventiende-eeuwse Hollandse architectuur in de schilder- en tekenkunst', *OverHolland* 6 (2008), 38-51.

DR. E. KORTHALS ALTES is kunsthistoricus. Sinds 2005 is hij universitair docent aan de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft.

THE DUTCH REPUBLIC IN PICTURES.

ILLUSTRATIONS IN 'DE TEGENWOORDIGE STAAT DER VEREENIGDE NEDERLANDEN', 'HET VERHEERLYKT NEDERLAND' AND SIMILAR PUBLICATIONS

EVERHARD KORTHALS ALTES

During the eighteenth century there appeared a very substantial illustrated historical-topographical description of the Republic, *De Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden* (The Current State of the United Netherlands, 23 vol., 1738-1803). Augmenting this was a richly illustrated serial publication, *Het Verheerlykt Nederland* (The Netherlands Exalted, 9 vol., 1745-1774). This article presents quantitative research into a number of basic but crucial questions regarding these publications. Which provinces featured most frequently? Were the cities the main focus of the illustrations, or did the countryside also receive some attention? Which buildings were depicted? And how old were those buildings? By answering these questions and also comparing them with three antiquarian publications by, respectively, Ludolf Smids, Hugo Franciscus van Heussen, and Mattheus Brouërius van Nidek and Isaac Le Long, an attempt is made to discover what in those days was considered worth illustrating and why. The article concludes with an exploratory study of the extent to which illustrations in eighteenth-century serial publications were consistent with or, conversely, differed from those in older historical-topographical publications. A related question is whether the illustrators relied on their own observations or on older depictions, or on both.

It is clear that of all the provinces Holland, the economic, political and cultural centre of the Republic, invariably received the lion's share of attention. How-

ever, interest in the countryside and the urban periphery was on the rise, especially in comparison with the seventeenth century.

De Tegenwoordige Staat and *Het Verheerlykt Nederland* are located within the tradition of illustrated historical-topographical publications. The oldest Dutch examples featured pictures of only the most important religious and secular public buildings in a city, such as the main church and the town hall, but in the course of the seventeenth century the types of buildings illustrated expanded considerably. That trend continued in publications like *De Tegenwoordige Staat* and *Het Verheerlykt Nederland*. Although pictures of churches and town halls still figured prominently, other buildings like marketplaces, charitable institutions, (former) monasteries and abbeys, bastions, town gates, tree-lined canals, country houses and castles in the vicinity of the city were also frequently illustrated.

Surprisingly, most of the buildings depicted in *De Tegenwoordige Staat* and *Het Verheerlykt Nederland* were quite old, dating back to the Middle Ages, while pictures of seventeenth- and eighteenth-century buildings were far rarer. The historical-topographical series differ little in this respect from comparable antiquarian publications. A building's age must consequently have been an important criterion for both the publishers and the purchasers of historical-topographical works.